

УДК 342 (477)

Котляревська Г.М.

*доцент кафедри теорії держави і права та конституційного права
Приватне акціонерне товариство
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАЯВНИКА

Актуальність теми дослідження. Становлення демократичної, правової, соціальної держави, інтеграція України в Європейське співтовариство, здійснення адміністративної реформи і реформи системи державної служби передбачають постійне залучення громадськості до здійснення публічного адміністрування, що ґрунтується на дієвих механізмах участі, одним із яких є інститут звернень громадян. Право людини і громадянина на участь у здійсненні управління державними справами забезпечується через можливість подання звернення до відповідного суб'єкта публічної влади. Проблематика окреслення правового статусу осіб, які подали звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, установ, організацій та підприємств різної форми власності залишається до теперішнього часу надзвичайно актуальною, особливо з огляду на докорінні зміни, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя і, насамперед, у публічному адмініструванні.

Стан наукового дослідження. Не дивлячись на те, що досліджуване питання є надзвичайно важливим, у теорії адміністративного права йому не приділялося належної уваги. Окремі аспекти сутності звернень громадян досліджувались такими вченими як: М.Н. Берідзе, О.В. Мазурчак, М.П. Міняйло, О.А. Мостовой, В.А. Соболев, В.М. Цимбалюк [1; 6; 7; 8; 17; 22] та іншими. Натомість, правовий статус осіб, які можуть подавати звернення у вигляді заяв, не досліджено у контексті змін, які протягом останніх років стосувалися інтенсифікації розвитку громадянського суспільства, інформаційних тех-

нологій та функціонування публічної влади у цілому.

Виклад основного змісту. Відповідно до положень ст. 1 Основного Закону, Україна є демократичною державою [5]. Вказана норма є принципом, а також проміжною метою правового регулювання. Перехід від репресивного типу державного управління до демократичного має бути спрямовано на послідовну трансформацію суспільства, що дозволить належним чином інтегрувати та впроваджувати цінності прав людини та верховенства права [3]. Запорукою успішного процесу демократизації являється конкретизація правового статусу осіб, які можуть звертатися до суб'єктів публічного адміністрування із зверненням щодо того, що є для них цінним.

Опозиціонування інституту звернень громадян в якості забезпечувального механізму участі громадян в управлінні державними справами, крім змістовного виразу, підтверджується і роз'ясненнями Міністерства юстиції України. Відповідно, право на звернення включає дві складові: з одного боку, воно є однією із форм участі населення в державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, можливістю активного впливу громадянина на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, а з іншого – способом відновлення порушеного права громадянина через подання до органів державної влади скарг, заяв і клопотань [4].

Право на звернення передбачено ст. 40 Конституції України, якою встановлено, що усі мають право направляти індивідуальні чи

колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [5].

Загальні засади практичної реалізації права на внесення до органу державної влади пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривання недоліків у їх роботі, оскарження дії посадових осіб, державних і громадських органів встановлено Законом України «Про звернення громадян» [11].

Вказаним нормативно-правовим актом виокремлено такі види звернень, як пропозиція (зауваження), заява (клопотання) і скарга. Щодо заяв, то вони є видом звернення громадян, якого викладено в письмовій або усній формі із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією України та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності [11].

Загалом, правом щодо подання заяв наділено як громадян України, так і осіб, які перебувають на території України на законних підставах. Проте є ряд застережень щодо можливості реалізації наданого права.

Що стосується громадян України, то це особи, які набули громадянства України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України. До громадян України належать: усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України; особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Закону України

«Про громадянство України» проживали в Україні і не були громадянами інших держав; особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України; особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України [11].

Тим не менше, громадяни України, які є військовослужбовцями, працівниками органів внутрішніх справ і державної безпеки, та які належать до рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України, не мають право подавати звернення, що стосуються їх службової діяльності. Уявляється доцільним підтримання думки Д.С. Сірика щодо визнання цього положення дискримінаційним. Слід вказати, що науковцем звернуто увагу на відсутність аналогічного обмеження до інших працівників правоохоронних органів. Крім того, запропоновано виключити ч. 2 ст. 3, або визнати, що норми Конституції України мають вищу юридичну силу і є нормами прямої дії, а тому положення ч. 2 ст. 1 можна визнати недійсними [15].

Щодо можливості подання заяв особами, які перебувають на території України на законних підставах, то необхідно зазначити таке. Під проживанням на території України на законних підставах розуміється проживання в Україні іноземців чи особи без громадянства. При цьому, вказані особи мають відповідати наступним ознакам: у їхньому паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року має бути зроблено відмітку про постійну чи тимчасову прописку на території України, зареєстровано на території України національний паспорт, або є посвідка на постійне чи тимчасове проживання на

території України, або є військовий квиток осіб рядового, сержантського і старшинського складу, виданий іноземцю чи особі без громадянства, що в установленому порядку уклали контракт про проходження військової служби у Збройних Силах України, або їм надано статус біженця чи притулок в Україні.

Подання заяви у межах Закону України «Про звернення громадян» опосередковує набуття особою правового статусу заявника. Загалом, визначення поняття «заявник» здійснюється через його зв'язок з суб'єктивними правами на звернення. Так, на думку О.В. Харитонова заявниками є зацікавлені в реалізації свого суб'єктивного права фізичні і юридичні особи [21, с. 12]. В.П. Тимощуком заявника детерміновано як особу, яка звертається із заявою до адміністративного органу, зокрема, за отриманням адміністративної послуги [20, с. 138]. Можливим є характеристика заявника як ініціатора адміністративної процедури. За такого підходу, О.В. Сорочкіним запропоновано визначення заявника через позначення фізичних та юридичних осіб, котрі за допомогою подання заяви ініціюють початок розгляду індивідуальної адміністративної справи, з метою реалізації власних прав та законних інтересів, закріплених чинним законодавством [18].

Таким чином, заявником є громадянин України або особа, яка перебуває на території України на законних підставах, яка звертається із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією України та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також для висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності.

Наділення особи якістю суб'єкта права є першою і необхідною умовою набуття нею суб'єктивних прав. Об'єктивне право (право в об'єктивному сенсі) – це абстрактно-за-

гальні норми позитивного права, що передбачають для фактично різних суб'єктів права формально рівні юридичні умови і можливості для реалізації в конкретних правовідносинах їх правомірних цілей та інтересів – набуття і здійснення ними своїх конкретних, індивідуально-визначених суб'єктивних прав, створення і виконання ними своїх конкретних, індивідуально-визначених юридичних обов'язків [9, с. 508]. Тобто, право на звернення у формі заяви є загальним правом для усіх громадян та осіб, які перебувають на території України на законних підставах.

Коли особа реалізує об'єктивне право на звернення, з одного боку, вона вступає у конкретні правовідносини, набуваючи статусу заявника, що виражено у сукупності відповідних прав і обов'язків [2, с. 655]. З іншого боку, об'єктивне право на звернення перетворюється на суб'єктивне право на звернення. Суб'єктивне право завжди належить уповноваженій особі, яка має певний інтерес: матеріальний, духовний, політичний, сімейний тощо. Для задоволення цього інтересу особі надаються певні правові можливості. Можлива поведінка щодо реалізації певного інтересу становить зміст суб'єктивного права і заснована на бажанні уповноваженої особи. Межі бажаної поведінки чітко окреслено нормами позитивного права [16, с. 230]. Загалом, правомочність може бути: правом на поведінку; правом на вимагання; правом на домагання; правом на користування соціальними благами [19, с. 43].

У конкретних правовідносинах суб'єктивне право на звернення у формі заяви реалізується через правомочність. Правомочність складається з таких елементів:

- право на особисті дії особи, яка подає заяву;
- право вимагати певної поведінки від суб'єкта, до якого направлено звернення у формі заяви, тобто право на сторонні дії;
- право звертатися до компетентних державних органів про застосування державного примусу у разі невиконання контрагентом своїх обов'язків.

Подання звернення заявником має на меті реалізацію закріплених Конституцією України та чинним законодавством прав та інтересів. До належних прав належить і право брати участь у здійсненні управління державними справами, тому особа може подати заяву про порушення чинного законодавства або недоліки в діяльності суб'єктів публічного адміністрування.

Щодо правового статусу заявника, то пристосувавши здобутки теорії права до інституту звернень громадян, можна стверджувати, що воно є юридично закріпленим становищем особи у суспільних відносинах у сфері реалізації основоположних прав людини і громадянина.

Особливості правової природи правового статусу заявника відображаються у структурі правового статусу. Загальна структура правового статусу заявника включає такі елементи: права та обов'язки, правосуб'єктність, гарантії, юридична відповідальність.

Сутність правосуб'єктності заявника полягає у тому, що вона визначає ті юридично значущі характеристики, які перетворюють реальну (персонально індивідуалізовану) особу на носія статусу. Здатність особи бути суб'єктом права на звернення виражається і конкретизується у правоздатності, дієздатності та деліктоздатності. Особливістю правосуб'єктності заявника є те, що вона не перебуває у взаємозв'язку із віком особи. Так, відповідно положень ст. 7 Закону України «Про звернення громадян», забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення. Уявляється доцільним уточнення положень ст. 5 Закону України «Про звернення громадян» та виклад її змісту у такій редакції: «Звернення може бути подано окремою повнолітньою особою (індивідуальне) або групою осіб (колективне)».

Крім того, спеціальною правосуб'єктністю наділено заявника, який є Героєм Радянського Союзу, Героєм Соціалістичної Праці, особою з інвалідністю внаслідок війни. Вказані кате-

горії громадян мають право на першочерговий розгляд поданих ними заяв. Право першочергового розгляду звернень від Героїв Радянського Союзу та від Героїв Соціалістичної Праці закріплено положеннями ст. 10 Декрету Кабінету Міністрів України «Про пільги Героям Радянського Союзу і повним кавалерам ордена Слави», Указі Президента України «Про пільги Героям Соціалістичної Праці» [13]. Відповідно, Герої Радянського Союзу і повні кавалери ордена Слави приймаються у першочерговому порядку керівниками та іншими посадовими особами державних органів, органів місцевого та регіонального самоврядування, підприємств, установ і організацій [12]. А тому доцільним є доповнення ст. 15 Закону України «Про звернення громадян» шляхом закріплення права першочергового розгляду заяв, поданих повними кавалерами ордену Слави.

До інвалідів війни належать особи з числа військовослужбовців діючої армії та флоту, партизанів, підпільників, працівників, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі воєнних дій, на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Великої Вітчизняної воєн або з участю в бойових діях у мирний час. Крім того, до цієї категорії осіб віднесено:

1) військовослужбовців, осіб вільнонайманого складу, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання інших обов'язків військової служби, пов'язаних з перебуванням на фронті в інші періоди, з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних випробувань, з участю у військових нав-

чаннях із застосуванням ядерної зброї, іншим ураженням ядерними матеріалами;

2) осіб начальницького і рядового складу органів Міністерства внутрішніх справ і органів Комітету державної безпеки колишнього Союзу РСР, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України та інших військових формувань, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час виконання службових обов'язків, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних випробувань, участі у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, інших уражень ядерними матеріалами;

3) осіб, які стали інвалідами внаслідок поранень чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних у районах бойових дій у період Великої Вітчизняної війни та від вибухових речовин, боєприпасів і військового озброєння у повоєнний період, а також під час виконання робіт, пов'язаних з розмінуванням боєприпасів часів Великої Вітчизняної війни незалежно від часу їх виконання;

4) осіб, які стали інвалідами внаслідок воєнних дій громадянської та Великої Вітчизняної воєн або стали інвалідами із зазначених причин у неповнолітньому віці у воєнні та повоєнні роки;

5) військовослужбовців, осіб вільнонайманого складу, а також колишніх бійців винищувальних батальйонів, взводів і загонів захисту народу та інших осіб, які брали безпосередню участь у бойових операціях по ліквідації диверсійно-терористичних груп та інших незаконних формувань на території колишнього Союзу РСР і стали інвалідами внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних під час виконання службових обов'язків у цих батальйонах, взводах і загонах у період з 22 червня 1941 року по 31 грудня 1954 року;

б) учасників бойових дій на території інших держав, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, пов'язаних з перебуванням у цих державах;

7) осіб, які брали безпосередню участь у бойових діях під час Великої Вітчизняної війни та війни з Японією, та осіб, які у неповнолітньому віці були призвані чи добровільно вступили до лав Радянської Армії і Військово-Морського Флоту під час військових призовів 1941-1945 років і стали інвалідами внаслідок загального захворювання або захворювання, отриманого під час проходження військової служби чи служби в органах внутрішніх справ, державної безпеки, інших військових формуваннях;

8) осіб, залучених до складу формувань Цивільної оборони, які стали інвалідами внаслідок захворювань, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи;

9) осіб, які стали інвалідами внаслідок поранень, каліцтва, контузії чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних під час участі у масових акціях громадського протесту в Україні з 21 листопада 2013 року по 21 лютого 2014 року за євроінтеграцію та проти режиму Януковича, та які звернулися за медичною допомогою у період з 21 листопада 2013 року по 30 квітня 2014 року [14].

Отже, права заявника як основний елемент правового статусу заявника – це гарантована правом і законом міра можливої або дозволеної поведінки особи, яка встановлюється для задоволення його інтересів і забезпечується державою. До основних прав заявника належать: право на подання заяви у письмовій формі або усній формі; право на розгляд заяви у межах строків, яких визначено законом; право на об'єктивний та усесторонній розгляд заяви, що сприятиме реалізації закріплених Конституцією України та чинним законодавством їх прав та інтересів; право на отримання інформації про наслідки розгляду заяв тощо.

Висновок. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що інститут звернення громадян є ефективним механізмом залучення громадян до вирішення питань, які стосуються державного управління та забезпечення їх прав та свобод. Подання заяви до суб'єктів публічного адміністрування опосередковує появу у особи спеціального статусу – заявника,

який характеризується наявністю специфічних прав та обов'язків. Заявник як особа, що подає звернення у формі заяви, переслідує конкретну мету правового регулювання, використовуючи конкретно визначені способи її досягнення.

Автором запропоновано зміни до законодавства щодо визначення віку, з якого особа

може подавати звернення, та доповнення переліку осіб, звернення яких мають розглядатися у першочерговому порядку. Слід наголосити і на тому, що доцільним уявляється подальше дослідження правовідносин, які складаються під час адміністративно-правового забезпечення інституту звернень громадян.

Анотація

У статті розглянуто інститут звернень громадян в якості забезпечувального механізму прав та свобод людини та громадянина, а також участі громадян в управлінні державними справами. Встановлено, що заява є різновидом звернення громадян, якого викладено в письмовій або усній формі із проханням про сприяння реалізації закріплених чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності.

Доведено, що при реалізації об'єктивного права на звернення, з одного боку, особа вступає у конкретні правовідносини, набуваючи статусу заявника, що виражено у сукупності відповідних прав і обов'язків. З іншого боку, об'єктивне право на звернення перетворюється на суб'єктивне право на звернення, що виражено через правомочність. Правомочність на звернення складається з таких елементів: право на особисті дії особи, яка подає заяву; право вимагати певної поведінки від суб'єкта, до якого направлено звернення у формі заяви, тобто право на сторонні дії; право звертатися до компетентних державних органів про застосування державного примусу у разі невиконання контрагентом своїх обов'язків.

Звернуто увагу на те, що військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки, які належать до рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України, не мають право подавати звернення, що стосуються їх службової діяльності. Акцентовано увагу на доцільності виключення обмежувальних положень законодавства або визнання їх недійсними.

Визначено, що особливістю правосуб'єктності заявника є те, що вона не перебуває у взаємозв'язку із віком особи. Запропоновано зміни до законодавства щодо визначення віку, з якого особа може подавати звернення та доповнення переліку осіб, звернення яких мають розглядатися у першочерговому порядку.

Ключові слова: звернення громадян, заява, заявник, правовий статус, правове регулювання.

Kotliarevska H.M. Features of an applicant's legal status

Summary

The article deals with the institute of citizens' appeals as a mechanism guaranteeing human and civil rights and freedoms and participation of citizens in public affairs management. It is established that an application is a sort of citizens' request, which presents written or oral petition to facilitate the exercise of their rights and interests enshrined in the current legislation, either a report of the violations of the legislation in force or shortcomings in activities of enterprises, establishments, organizations regardless of the forms of ownership, people's deputies of Ukraine, deputies of local councils, officials, as well as to express an opinion on the improvement of their activities.

The research has proved that under the enjoyment of the objective right to appeal, on the one hand, a person enters in particular legal relations gaining the status of an applicant that is manifested in a set of the rele-

vant rights and obligations and, on the other hand, the objective right to appeal turns into the subjective right to appeal, which is conveyed through the competence. The competence to appeal consists of the following elements: an applicant's right to personal actions, the right to demand a particular behavior from an entity who is subjected to appeal in a form of the application, i.e. the right to independent actions; the right to ask authorized state bodies to apply state coercion in case of a counteragent's breach of his duties.

The author has paid attention to the fact the military personnel, representatives of law enforcement agencies and state security, who belong to rank and file and command of the State Criminal Executive Service of Ukraine, have no authority to file petitions concerning their official activities. The emphasis has been placed on the expediency to exempt restrictive provisions of the legislation or to annul them.

The article has stated that a feature of an applicant's legal capacity is that it is not connected with the age of a person. It has been proposed legislative amendments in terms of the age when a person is free to file an application and supplement to the list of persons whose requests should be examined on a first-priority basis.

Key words: citizen's appeals, application, applicant, legal status, legal regulation.

Список використаних джерел:

1. Берідзе М.Н. Адміністративно-правові засади провадження із звернень громадян в органах прокуратури: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 20 с.
2. Большой юридический словарь. Под ред. А.Я. Сухарева и др. Москва: Инфра-М, 1998. 790 с.
3. Доклад Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека «Исследование об общих проблемах, с которыми сталкиваются государства в своих усилиях по обеспечению демократии и верховенства права, с точки зрения прав человека» URL : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G12/188/50/PDF/G1218850.pdf?OpenElement> (дата звернення 12.01.2020 р.)
4. Конституційне право громадян на звернення до органів державної влади: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 04.04.2012 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006323-12/card6#Public> (дата звернення 12.01.2020 р.)
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Мазурчак О.В. Структура інституту звернень громадян. *Університетські наукові записки*. 2011. № 1. С. 279–282.
7. Міняйло М.П. Соціально-правова сутність інституту права громадян на звернення. *Форум права*. 2011. № 1. С. 681–689.
8. Мостовой О.А. Адміністративно-правові та організаційні засади провадження за зверненнями громадян до органів виконавчої влади України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 18 с.
9. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства: учеб. для юрид. вузов и фак-тов. Москва : Норма, 1999. 552 с.
10. Про громадянство: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення 12.01.2020 р.)
11. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
12. Про пільги Героям Радянського Союзу і повним кавалерам ордена Слави: Декрет Кабінету Міністрів України від 23.04.1993 р. № 37-93. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-93> (дата звернення 12.01.2020 р.)

13. Про пільги Героям Соціалістичної Праці: Указ Президента України від 28.10.1993 р. № 492/93 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/492/93> (дата звернення 12.01.2020 р.)
14. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/ed20150705#n188> (дата звернення 12.01.2020 р.).
15. Сірик Д.С. Правове регулювання діяльності органів виконавчої влади щодо розгляду звернень громадян: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 172 с.
16. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2004. 656 с.
17. Соболь В.А. Актуальні проблеми забезпечення реалізації права громадян на звернення до органів влади. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2013. Вип. 1. Ст. 159–169.
18. Сорочкін О.В. Учасники неюрисдикційних адміністративних проваджень: питання термінологічного позначення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2014. № 807. С. 34–40.
19. Теорія держави і права : підручник. М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришин. Харків : Право, 2002. 432 с.
20. Тимошук В.П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії: монографія. Київ : «Конус-Ю», 2010. 296 с.
21. Харитонов О.В. Дозвільна система в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 22 с.
22. Цимбалюк В.М. Сутність права громадян на звернення до публічної адміністрації. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 88–92.